CRONICA DE DREPT ROMAN

În legătură cu o recentă sinteză asupra instituţiilor Antichităţii: Jean Gaudemet, *Institutions de l'Antiquité,* Sirey, Paris (1967), 909 p. + 8 hărţi şi 12 ilustraţii

DE

VALENTIN AL. GEORGESCU

Autorul acestei magistrale sinteze a istoriei instituţiilor antice, profesor de drept roman la Facultatea de drept din Paris, director de studii la Şcoala practică de înalte studii şi director al Institutului de drept roman al Universităţii parisiene [1], este bine cunoscut cititorilor noştri [2]. Actuala sa sinteză, căreia critica ştiinţifică i-a făcut o primire elogioasă, este menită, prin caracteristicile ei, să umple un gol în literatura de specialitate [3] şi să stimuleze cercetările în acest domeniu. Rod a 30 de ani de învăţămînt romanistic, ea oglindeşte restructurarea acestui învăţămînt în Franţa prin reforma din 1954.

Potrivit acestei reforme, mult discutată în primii ani [4], studiul tradiţional al dreptului roman a fost înlocuit cu două cicluri: unul de început, istoria instituţiilor politice şi sociale ale antichităţii, al cărui caracter prea sociologizant [5] a fost echilibrat în 1960 şi 1962 (decizia ministerială din 3 august), şi un al doilea ciclu, care îmbină dreptul roman cu istoria dreptului francez, avînd un caracter istoric-juridic şi, ca obiect, dreptul privat: bunurile şi proprietatea, regimurile matrimoniale şi liberalităţile, succesiunile [6]. Detaliu interesant,

---

[1] Vezi Studii clasice 7 (1965)369.

[2] Prin recenziile ce i s-au consacrat în Studii clasice, 6 (1964) 433–435; 10(1968)300–302; cf. 7(1965) 481 şi 8(1966) 382, şi prin colaborarea la volumul *În amintirea lui M. G. Nicolau*, Studii clasice 7 (1965) 369–370, *L'étranger dans le monde romain*. Pentru manualul de faţă, vezi recenzia lui G. Sautel în RHD 46 (1968) 80–81.

[3] Planul ei şi concepţia ce-i stă la bază nu se acoperă cu acelea ale nici unuia din manualele apărute după 1954 în cadrul aceleiaşi reforme: J. Ellul (1955; ed. a 2-a, 1962); R. Monier — J. Imbert — G. Cardascia (1956); R. Besnier (1956, litogr.); J. Maillet (1957).

[4] Vezi ancheta internaţională deschisă de Czasopismo Prawno historyczne, Poznań 9 (1957) nr. 1, 406–409 (J. Maillet) şi concluziile lui M. Szaniecki, *ibid.* nr. 2, 421–439.

[5] Sub denumirea de *Histoire des institutions et des faits sociaux*.

[6] Vezi manualul prof. P. Ourliac şi J. de Malafosse, recenzat în Studii clasice, 6 (1964), 431–432.

acest învăţămînt nou, care aminteşte de programul unei *Antike Rechtsgeschichte* lansată de Wenger în Austria în 1902 şi dezvoltată apoi în Germania şi în numeroase alte ţări, nu există decît în Franţa [7], unde are şi o tradiţie proprie în descoperirea Codului Hammurapi de către P. Scheil, şi în lucrările unor pionieri ca L. Beauchet [8] şi E. Révillout [9]. În Germania, fără un cadru oficial, E. Seidl, cunoscutul istoric al dreptului egiptean, a publicat cea dintîi mică istorie a dreptului roman [10], *Vom Standpunkt der Antiken Rechtsgeschichte „im Sinne Wenger's"*, completată cu un *Römisches Privatrecht* [11], ale cărui capitole încep cu o sumară privire de istorie juridică antică. Existenţa, la München, după al doilea război mondial, a unui *Institut für Papyrusforschung und Antike Rechtsgeschichte* înfiinţat de L. Wenger, al cărui nume îl poartă azi, după reorganizare sub direcţia prof. W. Kunkel, este tot aşa de bine cunoscută ca şi aceea a colecţiei respective (*Beiträge zur Papyrusforschung und antike Rechtsgeschichte*), sub conducerea iniţială a lui L. Wenger şi Otto Walter. De altfel, papirologia juridică, prin natura ei, rămîne o disciplină ce nu se poate încadra decît într-o istorie a drepturilor antice (vezi, mai jos, revista poloneză de papirologie).

În ţările socialiste, rostul *Istoriei drepturilor antice* revine, într-un cu totul alt cadru, mai larg, cursului de *Istoria generală a statului şi dreptului*, al cărui preţios conţinut impune o continuă concentrare în expunerea unei vaste materii. El numai superficial ar putea fi apropiat de evoluţionista *Universal Rechtsgeschichte* sau *Allgemeine Rechtsgeschichte* (J. Kohler).

În U.R.S.S., Cehoslovacia şi Iugoslavia există o mai veche tradiţie de orientalistică şi de papirologie juridică. În Polonia, prin mutarea de la New York la Varşovia în 1948 a lui *Journal of juristic Papyrology* (1946 şi urm.), care de fapt depăşeşte cadrul strict al titlului său, regretatul R. Taubenschlag a pus bazele unei şcoli poloneze de istoria drepturilor antice cu orientare îndeosebi papirologică. Acelaşi savant publică în 1955 un *Drept roman în lumina drepturilor antice* [12]. Un număr important de *Festschriften*, *Symbolae* (ca acelea închinate lui P. Koschaker, 1939, şi R. Taubenschlag, 3 vol., Varşovia, 1956—1957), *Mélanges*, *Synteleia*, *Studi in onore*, au fost consacrate unor reputaţi reprezentanţi ai istoriei drepturilor antice (cei mai mulţi, în acelaşi timp şi romanişti). În celelalte volume omagiale romanistice, această disciplină este aproape tradiţional reprezentată prin studii izolate sau prin compartimente distincte.

---

[7] În Belgia, *Société internationale d'histoire des droits de l'antiquité* (azi : „F. de Visscher", după numele întemeietorului său), înfiinţată după ultimul război mondial, publică din 1948 încoace o *Revue internationale des droits de l'antiquité* (RIDA). Cronici de istoria drepturilor antice publică astăzi *Revue historique de droit* (sub direcţia prof. R. Villers, 1960 şi urm.) şi *Studia et Documenta Historiae et Iuris* (E. Szlechter, 1956 şi urm., continuînd pe M. San-Nicolò), iar revista *Iura* (1950 şi urm.) publică o bibliografie (cu o parte analitică) în acelaşi domeniu. În practică, Institutul de drept roman de la Paris cultivă istoria drepturilor antice, căreia îi este afectat şi un *Centre de Documentation des droits antiques*, cu preţiosul fişier bibliografic pe care acest centru îl publică şi difuzează semestrial din 1959, vezi Studii clasice, 7 (1965), 369. *Introduction bibliographique à l'histoire du droit et à l'ethnologie juridique* (Bruxelles, 1963 şi urm.), sub direcţia prof. John Gilissen, este în curs de a completa toate capitolele regionale privind aceeaşi disciplină.

[8] *Histoire du droit privé de la République athénienne*, I—IV, Paris (1897).

[9] *Précis de droit égyptien comparé aux autres droits de l'antiquité*, I—II, Paris (1899—1903).

[10] *Römische Rechtsgeschichte und Römisches Zivilprozessrecht*, Köln — Berlin — Bonn — München, 1962, 200 p. (ed. 1, 1950).

[11] Bonn — München, 1963, 262 p. (ed. 1, 1950).

[12] *Rzymskie prawo prywatne na tle praw antycznych*, 364 p.

Cît priveşte obiectul, metoda, perspectivele şi utilitatea acestei discipline, ultima contribuţie critică o constituie ancheta internaţională organizată de revista Labeo (Napoli, 1958 şi urm.), care însă n-a izbutit să desprindă o doctrină comună cu privire la problema esenţială : aceea de a şti dacă istoria drepturilor antice poate fi şi trebuie făcută ca o istorie unitară, într-un cadru instituţional şi tipologic, pe mari perioade ale întregului bazin mediteranean [13], sau, aşa cum procedează cei mai mulţi autori, ca o succesiune de istorii regionale, în ordinea intrării lor pe scena istoriei universale, nu fără unele aprecieri, comparaţii şi referinţe de la un sistem etnic-statal la altul. Centrînd lucrarea sa pe noţiunea de instituţie, nu pe aceea de drept, şi referindu-se la antichitate ca un întreg istoric, prof. Gaudemet, fără a adopta efectiv prima direcţie de mai sus, a lăsat deschisă, prin titlul ales, calea spre orice evoluţie viitoare, dacă s-ar dovedi utilă, iar capitolele despre Babilon, Egipt, hittiţi şi evrei le-a îmbinat într-o anumită măsură atît prin aceea că alcătuiesc prima *carte* a sintezei sale,cît şi prin capitolul preliminar care deschide această carte (vezi mai jos).

Manualul de care ne ocupăm se adresează în primul rînd studenţilor (p. V). Textul propriu-zis, clar, elegant, concis, dar mereu nuanţat, cu un plan excelent, original, de o mare eficacitate didactică şi ştiinţifică, îndeplineşte cu succes acest rol, păstrînd ceea ce este pozitiv în tradiţia învăţămîntului francez. În acelaşi timp însă, o carte modernă, vie, căreia autoritatea şi talentul autorului îi asigură un echilibru „deschis", prin felul în care prof. Gaudemet de la începutul carierei sale a izbutit, împreună cu majoritatea romaniştilor francezi, să nu rămînă „indiferenţi la extraordinarele progrese ale cunoaşterii istorice realizate de la începutul acestui secol" (p. V).

Depăşind programul oficial, manualul, atît prin valoarea textului, cît şi prin bogata bibliografie indicată, rezumată sau discutată în note (în medie aproape 1/3 din fiecare pagină), este şi o sinteză critică şi constructivă pentru cercetătorii în curs de formare şi specialiştii consacraţi. Deşi ele introduc uşor pe student în secretele cercetării ştiinţifice, pentru care îi trezesc gustul, aceste note, limitate la literatura recentă (îndeobşte, din ultimii 30 de ani), rămîn pentru cercetătorul format o mînă sigură şi nepreţuită. Cititorul nu poate decît să admire arta cu care problemele au fost împărţite între text şi note, precum şi volumul considerabil de chestiuni care a putut fi cuprins, cu o desăvîrşită claritate, în cel mai redus spaţiu imaginabil.

Programul francez care prevede studiul instituţiilor politice, al vieţii economice şi al transformărilor sociale n-a fost aplicat mecanic în toate compartimentele cărţii. Pentru Orient şi Grecia, mai puţin bine studiate în literatură, expunerea a fost lărgită, insistîndu-se asupra istoriei economice, ideilor politice şi dreptului familial. Dimpotrivă, pentru Roma, aceste chestiuni au fost lăsate la o parte, din cauza abundentei documentaţii, pe care cititorul o găseşte prelucrată în „numeroase şi excelente" (p. VI) lucrări.

Cartea I („Tradiţiile orientale", p. 3—124) este consacrată Mesopotamiei (c. I, p. 13—49), Egiptului (c. II, p. 50—77), hittiţilor (c. III, p. 78—95) şi evreilor (c. IV, p. 96—124), după ce un capitol preliminar tratează „Marile faze ale istoriei Orientului" (p. 3—12).

Grecia ocupă cartea a II-a (p. 127—250), cu trei capitole consacrate epocilor arhaică (societatea cretană, miceniană şi homerică), clasică (structurile politice, doctrinele juridice şi

[13] A se vedea în acest sens încercarea prof. Besnier ; comp. şi teza lui M. G. Nicolau, *Causa liberalis*, 1933 (vezi Studii clasice 7 (1965) 1—15). De rezolvarea acestei grave probleme ar depinde şi numele definitiv al disciplinei : *istoria dreptului antic* (sau al *antichităţii*), ca în programul iniţial al lui Wenger : *Antike Rechtsgeschichte*, sau *Istoria drepturilor antice*, ca în cadrul periodicului de la Bruxelles (RIDA).

politice, familia şi societatea) şi elenistică (dominaţia macedoneană şi Alexandru; monarhiile elenistice).

În cartea a III-a (Roma) se acordă aproape acelaşi număr de pagini fiecăreia din cele trei epoci: veche (p. 254—426), clasică (p. 428—659) şi „Imperiul de jos" (p. 661—806). Aici se studiază instituţiile politice, sursele şi sancţiunea (organizare juridică, procedura) dreptului. Pentru perioada clasică, acest plan general comportă un capitol sintetic („Criza republicii romane") de istorie social-politică şi economică şi un al doilea capitol: „Organizarea imperiului" (Italia, provinciile, regimul municipal, romanizarea), generalizarea cetăţeniei şi clasele sociale (liberi, sclavi, dezrobiţi). Pentru Imperiul de jos, capitolul al II-lea („Problema religioasă") se ocupă de raporturile bisericii cu statul roman şi de organizarea societăţii ecleziastice, materii cărora eminentul canonist care dublează pe romanist în autorul manualului le-a consacrat numeroase studii şi două monografii ce fac autoritate în materie. În cap. 3 al titlului III („Clasele sociale"), se studiază uniformizarea statutului juridic, inegalitatea de avere (puternicii, victimele puterii), discriminările religioase, barbarii. Două dense paragrafe expun soarta dreptului roman în Orient (p. 773—776) şi în Occident (p. 776—778) sub raportul surselor şi al aplicării generale, pînă la Irnerius. Concluziile[14] — de cel mult 1—2 pagini — care termină capitolele constituie modele de sinteză didactică şi ştiinţifică, tot aşa ca şi concluziile generale (p. 807—810) privind Roma. Tablourile cronologice (p. 811—826) ale fiecărui capitol[15] nu se limitează la o înşirare de date, ci sincronizează, de la caz la caz, ansambluri de date comune: regiunile geografice pentru Orient; istoria internă, relaţiile politice şi cultura pentru Grecia; situaţia din Italia, cea din Roma (istoria internă, războaiele), viaţa economică, religioasă şi intelectuală pentru lumea romană. Acest tablou împreună cu lista cronologică a împăraţilor romani (p.827—828), indicele alfabetic al materiilor (p. 829—845) şi acela al surselor (p. 862—887), ca şi cele 8 hărţi pentru principalele „momente" ale istoriei studiate măresc mult valoarea manualului, ca lucrare didactică şi fac din el un incomparabil instrument de lucru. Introducerea unor ilustraţii bine alese constituie o inovaţie binevenită. Această tehnică poate fi, credem, aplicată cu succes surselor dreptului roman şi unor scene din viaţa juridică a antichităţii, păstrate de arta egipteană, babiloniană, de vasele greceşti şi de sculptura romană în relief.

O analiză, o critică şi o discuţie tematică a unei astfel de lucrări, dacă bogatul ei conţinut ar permite-o cu adevărat, n-ar putea fi făcută în acest loc.

Să notăm numai că autorul a lăsat în afara manualului său de „Instituţii" orice alte expuneri explicative privind obiectul istoriei drepturilor antice, metoda sau dezvoltarea disciplinei şi altele asemănătoare. În multe locuri însă, notaţii sobre sau observaţii critice şi adesea simpla terminologie implică poziţii de metodă sau de concepţie cu un caracter general şi de care depind unele din semnificaţiile majore ale lucrării. Iată numai cîteva exemple:

---

[14] Cartea a II-a are o singură concluzie. Excepţional găsim cîte o concluzie de paragraf, de titlu sau de secţiune.

[15] La p. 25, concesiile viagere de domenii (*ilkum*) în Mesopotamia atrag următoarele precizări: „Adesea aceste concesii au fost calificate drept fiefuri. Dar ele prezintă diferenţe destul de notabile faţă de fieful Occidentului medieval. Ele n-au totdeauna un caracter militar, ceea ce este o trăsătură dacă nu necesară, cel puţin normală a fiefului medieval... ele par nu atît să asigure subzistenţa beneficiarului, cît să garanteze administraţiei prestarea anumitor servicii... Scopul economic trece înaintea necesităţilor militare" (p. 25). Cf. p. 60: „prima feudalitate" egipteană; p. 70: „a doua feudalitate". La p. 69, autorul are grijă să pună între ghilimele expresia „socialism de stat", prin care se caracterizează evoluţia Egiptului sub dinastia a XVIII-a.

Fazele istoriei Orientului sînt indicate „sous réserve de l'arbitraire qu'implique tout découpage dans le courant d'une histoire particulièrement complexe" (p. 4–5). Pentru Egiptul primului mileniu se admite existența unei *anarhii feudale*, a unei *feudalități* militare. Politica Egiptului sub dinastiile XVIII–XIX este caracterizată ca *imperialistă* (p. 8). „L'abstraction que suppose notre moderne notion d'État était inconnue des Mésopotamiens" (p. 23). Alcătuită din clase *sociale*, societatea babiloniană „repose sur l'inégalité", sclavii alcătuiesc o clasă mai importantă decît în Egipt (p. 32–33). Pentru reforma lui Solon și Servius Tullius, termenul de *clase* este folosit fără determinativ (p. 161; 277; 314). Inegalitatea economică și politică revin de altfel ca un criteriu constant pentru antichitatea inseparabilă de instituția sclaviei. Un paragraf este consacrat claselor sociale în fiecare regiune a Orientului (p. 58, 88, 111). În societatea homerică se vorbește de grupuri sociale (p. 40), iar pentru Grecia, de clase și grupuri *intermediare* (p. 161). În Egiptul ptolemaic, grupurile sociale sînt: egiptenii, grecii și străinii. Expunerea luptei dintre patriciat și plebe la Roma folosește noțiunea de *săraci* și *classes aisées*, iar lupta ca atare este explicată prin dificultățile economice, complicate cu antagonisme sociale și revendicări politice (p. 294). În perioada clasică romană, prin clase se înțeleg: oameni liberi, clasa aservită, dezrobiții (p. 535), iar sub Imperiul de jos: puternicii și victimele puterii, la această clasificare după avere adăugindu-se deosebirile după credință și barbarii (p. 702).

În altă ordine de idei, autorul atrage atenția că „nu se pot fixa datele unei cuceriri militare" (p. 291) sau că „argumentul comparativ nu poate ajunge pentru a stabili existența unei instituții sau a duce la afirmația anumitor caractere, deoarece fiecare societate are trăsăturile ei proprii. Dar cvasigeneralitatea regalității la popoarele de origine indo-europeană, la un anumit stadiu al istoriei lor, procură aici un prețios argument complementar" (p. 265, n. 4). Întreaga valoare a metodei comparative este astfel judicios pusă în cauză, sugerîndu-se atît limitele împrumuturilor și influențelor în caracterizarea originalității fiecărei societăți[16], cît și existența unor vechi stadii de dezvoltare identică la un grup de popoare înrudite.

La p. 39, în legătură cu problema căsătoriei babiloniene pe bază de *tirhatu* (cumpărarea soției?), și la p. 266 n. 4, cu privire la problema caracterului magic al regalității arhaice la Roma, teoriile evoluționiste (care pot fi combătute de pe poziții deterministe, cum o face prof. Fr. de Martino, sau de pe poziții contrare, ca numeroși istorici moderni) sînt puse sub semnul întrebării sau chiar se sugerează o respingere a lor, fără ca faptul „evoluției" să fie negat, nici de deterministi, nici de istoricii critici care, în afara unor legi ale dezvoltării istorice, periodizează și caracterizează această dezvoltare, căutîndu-i cauzele și încercînd să-i desprindă forțele motrice. În romanistica modernă, ca și în istoriografia generală, confruntarea celor două, respectiv trei poziții continuă, constituind o problemă de ordin prea general pentru a putea fi abordată aici.

Cît privește *restaurarea*, în parte reală (p. 761), a unor valori și structuri clasice în legislația lui Iustinian („clasicizantul", după atîția din istoricii lui, dar atît de *bizantin*)[17], ca și *decăderea* Romei, finele rezerve ale autorului (p. 808) sînt sugestive și duc, după părerea noastră, la înțelegerea acestei *restaurări* și *decăderi* ca o trecere decisivă de la o mare etapă la alta (fără a se putea fixa hotare calendaristice rigide; vezi mai sus), de la o lume la alta, cu fundamentale schimbări de ordin structural și stilistic în drept, în tehnica lui și în gîndirea juridică.

---

[16] Cf. p. 250: comparația între lumea greacă și cea romană este apreciată pentru că sugerează paralele „care permit să sesizăm mai bine originalitatea fiecărui sistem"; lumea elenistică, punct de întîlnire a tradițiilor orientale și a concepțiilor grecești, a putut da soluții *originale* noilor ei probleme.

[17] Vezi exemplele citate în nota noastră: *Le XIVe Centenaire de la mort de Justinien Ier (565–1965)*, în Revue des études sud-est européennes, 5 (1965) 551–559.

Autorul măsoară *valoarea* unui sistem juridic după conformitatea lui cu nevoile unei epoci şi după respectul arătat demnităţii omului. De aceea, dacă umbra sclavajului şi a inegalităţilor planează asupra istoriei instituţiilor antice, ca o istorică necesitate de epocă, lupta şi realizările antichităţii pentru demnitatea omului, şi prin drept şi prin gîndirea juridică, îşi păstrează un loc pe care manualul recenzat îl ilustrează convingător (democraţiile de tip antic, umanismul grec şi roman, laicizarea şi raţionalizarea dreptului, egalitatea de drept natural a oamenilor, *omne ius hominum causa constitutum est*).

Autorul consideră că numai cadrul imperial a asigurat *măreţia Romei*, prin ralierea — nu totală, nici constantă — a popoarelor supuse, care şi-au găsit în Roma o „patrie comună". Acest „universalism teritorial" se uneşte apoi cu o „perenitate de timp", prin aceea că dreptul şi instituţiile Romei au supravieţuit puterii sale politice, ceea ce face ca ideea de *ruină* sau *decădere* să fie un non-sens. Evocînd fazele utilizării dreptului şi gîndirii politice romane pînă în vremea noastră, autorul cere să se reflecteze mai mult asupra raţiunilor profunde ale acestei *survie*, decît asupra cauzelor contingente ale unei *decăderi*. Din citatele prezentate rezultă că autorul dă termenului atît de discutat de *survie* sensul judicios cu care îl poate folosi istoricul modern. Supravieţuire alcătuită din tot ceea ce nu mai era roman în dreptul lui Iustinian (vezi p. 764 : „l'œuvre novatrice" ; p. 772) şi din tot ceea ce lumea medievală şi îndeosebi cea modernă, începînd cu Renaşterea, au adus nou, pe măsură ce maturitatea lor le permitea să redea o viaţă nouă dreptului roman[18]. Pentru înţelegerea acestei neîntrerupte noutăţi, cunoaşterea instituţiilor Romei, pe fondul implicaţiilor lor mediteraneene, aşa cum izbuteşte s-o dea atît de viu şi de coerent manualul prezentat, este necesară şi fecundă. Un modernism aboliţionist n-ar putea decît să diminueze putinţa noastră de a înţelege adînc şi creator *modernul* şi *noul* din viaţa noastră socială. Bilanţul *deschis* al autorului echivalează cu a reclama ca istoria antică a dreptului roman să fie organic urmată de istoria lui în procesul de formare a dreptului modern, cu toată complexa problematică a acestei descurajatoare discipline (*Ius romanum medii aeui* + *Rechtsgeschichte der Neuzeit*).

În concluzie, vom insista asupra interesului pe care sinteza recenzată, cu locul de frunte acordat în mod judicios dreptului roman, îl prezintă pentru istoricii nejurişti ai antichităţii. Totodată vom releva echilibrul pe care autorul îl realizează între analiza specifică a materiei juridice şi încadrarea ei istorică, reuşind să dea o carte formativă şi pasionantă pentru jurist, iar pentru toţi cititorii ei o unitară istorie juridică, în sensul de istorie socială a dreptului, a instituţiilor şi a gîndirii sociale. Manualul prof. J. Gaudemet, care este mult mai mult decît un manual, va face dată în literatura de specialitate. Felicitînd pe autor pentru izbînda sa, nu putem decît să dorim întregirea ei necesară printr-o istorie a instituţiilor private ale antichităţii

[18] Vezi concluzia acad. A. Oţetea, *Renaşterea şi Reforma*, Bucureşti, E.S. (1968) 45 (ed. 1941, p. 39 ; ed. 1964, p. 44) : „Antichitatea clasică generatoare a spiritului modern este un contrasens. Nu antichitatea clasică a format spiritul modern, ci maturitatea spiritului modern a redat o viaţă nouă antichităţii clasice".